

Το θρησκευτικό στοιχείο στους αγώνες του Νικηφόρου Β΄ Φωκά

Ως «ιερό πόλεμο» θα μπορούσαμε συνοπτικά να ορίσουμε κάθε πόλεμο εναντίον αλλόπιστων στον οποίο καθορίζονται, τυπικά τουλάχιστον, στρατηγικοί στόχοι, οι οποίοι σκοπεύουν στη διέγερση του θρησκευτικού φανατισμού των συμμετεχόντων σε αυτόν.

Είναι γνωστό, ότι ο Νικηφόρος υπήρξε βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος και σε όλους τους πολέμους του εναντίον των Αράβων πολέμουσε κυρίως ως ο χριστιανός αυτοκράτορας εναντίον των αλλόπιστων¹. Οι βυζαντινές πηγές μας προσφέρουν πολλές πληροφορίες που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό. Το λάβαρο του Σταυρού προπορευόταν πάντοτε του στρατεύματος του Νικηφόρου², ενώ ο ίδιος, απ' ό,τι φανερώνει η ομιλία του στους Βυζαντινούς στρατιώτες στην Κρήτη, έτσι όπως μας την παραδίδει ο Λέων Διάκονος, ερμήνευε τις νίκες των βυζαντινών όπλων ως σημάδι ότι η Θεία Πρόνοια δεν θα ανεχόταν πλέον ο χριστεπώνυμος λαός να βασανίζεται από τους ψευδόπιστους³. Περισσότερο από οπουδήποτε αλλού συνειδητοποιούμε

¹ Ο ίδιος ο Νικηφόρος στη *Στρατηγικὴν Ἐκθεσιν*, προτρέπει το στράτευμα να ψάλλει πριν τη μάχη μια προσευχή με την οποία να επικαλείται τη βοήθεια του Θεού, της Θεοτόκου και όλων των Αγίων, βλ. *Στρατηγικὴ Ἐκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότη (Praecepta militaria)*, έκδ. E. McGeer, στο E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, D.C. 2008, σ. 3-78 (εδώ 44) (στο εξής: *Στρατηγικὴ Ἐκθεσις*): «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς, ἀμήν,» καὶ «χριστιανοὺς ἡμᾶς παράλαβε, ἀξίους ποιῶν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν ἀναστήναι καὶ ἀγωνισθῆναι μέχρι θανάτου, ῥωννύων καὶ ἐνισχύων τὰς ψυχὰς καὶ τὰς καρδίας καὶ τὸ ὅλον ἡμῶν σῶμα, ὁ κραταιὸς ἐν πολέμοις Θεὸς καὶ ἐν ἰσχύϊ ἀνείλαστος, πρεσβείαις τῆς τεκούσης σε Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἀμήν».

² Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, έκδ. C. B. Hase, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 30] Bonnae 1828, σ. 8 (στο εξής: Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*): «τὸ δὲ σταυρικὸν ἐγκελευσάμενος προπορεύεσθαι τρόπιον». Λέων Διάκονος, *Ἱστορία* 57: «ὁ δὲ ἀραρότως καθοπλίσας τὴν στρατιὰν, συναγομένην ὑπὲρ μυριάδας τὰς τετταράκοντα, τὸ σημεῖον διαύρας ἐπήει τὴν ἐπὶ τῆς Ταρσοῦ».

³ Λέων Διάκονος, *Ἱστορία* 12: «δι' ἃ οὐκ ἠνέσχετο πάντως ἡ πρόνοια μέχρι καὶ τοῦ παντὸς, τοὺς ψεύστας, τὰ θηρία τὰ κάκιστα, τὰς ἀργὰς γαστέρας, καταθινεῖσθαι

την επιθυμία του Νικηφόρου να μπολιάσει τους αγώνες του εναντίον των Αράβων με θρησκευτικό φανατισμό από την εισήγησή του να τιμώνται ως μάρτυρες του χριστιανισμού –και να δοξάζεται το όνομά τους με ανάλογες υμνωδίες– όσοι στρατιώτες πέθαιναν μαχόμενοι εναντίον των αλλόπιστων⁴. Οι πολιτικές σκοπιμότητες ενός τέτοιου εγχειρήματος άφησαν αδιάφορο τον Πατριάρχη Πολύευκτο⁵ και έτσι απέρριψε την πρόταση του αυτοκράτορα⁶.

Μέσω των αραβικών πηγών έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίσουμε όμως και την επιθυμία του Νικηφόρου να απελευθερώσει την Ιερουσαλήμ από τους Άραβες. Ο ίδιος έβλεπε την Ταρσό ως το μόνο εμπόδιο στο δρόμο του για την κατάκτηση της Αγίας Πόλης, κάτι που έδειξε με ξεκάθαρο τρόπο μετά την κατάληψη της Ταρσού. Αφηγείται σχετικά ο Ibn Al-Adīm:

«Και μπήκε ο Νικηφόρος στην Ταρσό και ανέβηκε στον άμβωνα του τεμένους (minbar) και ρώτησε όποιον βρισκόταν κοντά του: “Πού βρίσκομαι;” και του είπανε: “Στον άμβωνα της Ταρσού” και τους απά-

λαδὸν τὸν Χριστῶννιμον». Ο Θεοδόσιος Διάκονος, εκτός από την ομιλία του Νικηφόρου στο στράτευμα, κάνει λόγο και για την προσευχή του στρατηγού στην οποία επικαλείται τη θεία βοήθεια για την καταστροφή των πιστών του «ψευδοπροφήτη», βλ. Θεοδόσιος Διάκονος, *Άλωσις τῆς Κρήτης*, έκδ. H. Griscuolo, Leipzig 1979, σ. 4-5 (στο εξής: Θεοδόσιος Διάκονος, *Άλωσις*): «Ἴδου τὸ σὸν στράτευμα τοῖς ἐναντίων/ ὄροις παρεστῶς, δημιουργῆ κτισμάτων/ τῶν σὸν κατ' ἐχθρῶν ἦρε τὴν πανοπλίαν...ὁ πορνομύστας ἐκτελὼν τοὺς βαρβάρους/ ψευδοπροφήτης ἐκφανεῖς πανουργία». Για την ίδια ομιλία, βλ. επίσης Συνεχιστῆς Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, έκδ. I. Bekker, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 45] Bonnae 1838, σ. 478 (στο εξής: Συνεχιστῆς Θεοφάνους, *Χρονογραφία*).

⁴ Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριῶν*, έκδ. Th. Büttner-Wobst, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 49] Bonnae 1897, τ. 3, σ. 506 (στο εξής: Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή*). – Μιχαήλ Γλύκας, *Βίβλος Χρονική*, έκδ. I. Bekker, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 24] Bonnae 1836, σ. 572.

⁵ Πολύ σωστά ο Άραβας μεσαιωνολόγος Kamal-Tawfīk τονίζει ότι πίσω από την άρνηση του Πολύευκτου να αποδεχτεί τη συγκεκριμένη πρόταση, θα πρέπει να μελετήσουμε το ενδεχόμενο ο Πατριάρχης να επηρεάστηκε εκτός από τον περίφημο ΙΓ΄ Κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, και από την εκκλησιαστική πολιτική του Νικηφόρου και τις άσχημες σχέσεις μεταξύ αυτού και του αυτοκράτορα, βλ. U. Kamal-Tawfīk, *Al-ʿidawān al-ṣalībī ʿala al-ṣharḳ al-ʿarabī. Al-ibirāṭūr īwhna tzīmkis wa sīasatihi al-ṣharḳīah* (Πρόδρομοι των σταυροφοριῶν στην αραβική Ανατολή. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής και η ανατολική του πολιτική), Αλεξάνδρεια 1967, σ. 106 (στο εξής: U. Kamal-Tawfīk, *Πρόδρομοι*).

⁶ Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή*, τ. 3, σ. 506: «καὶ εἰ μὴ ὁ πατριάρχης καὶ τινες τῶν ἀρχιερέων...καὶ ἱερεῶς αὐτοὺς ἀπειργοντες μεταλήψεως». Ποβλ. Nadia Maria El Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Cambridge, MA - London 2004, σ. 174 (στο εξής: N. M. El Cheikh, *Byzantium*).

ντησε: "Όχι, βρίζομαι, όμως, στον άμβωνα της Ιερουσαλήμ. Αυτή (η Ταρσός) ήταν που σας εμπόδιζε από αυτό"»⁷.

Η επιθυμία του Νικηφόρου να κατακτήσει την Ιερουσαλήμ ενισχυόταν και από το σταυροφορικό κίνητρο της εκδίκησης για τη σκληρότητα των μουσουλμανικών αρχών προς τον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό. Συγκεκριμένα, ο Νικηφόρος είχε εξοργιστεί από τη δολοφονία του Πατριάρχη των Ιεροσολύμων Ιωάννη⁸ και τη βεβήλωση της εκκλησίας του Πανάγιου Τάφου⁹. Οι ταραχές αυτές ξεκίνησαν, όταν ο Πατριάρχης παραπονέθηκε στον Ιχσιντίδη επικυρίαρχο της Ιερουσαλήμ, τον Kafūr, για τη σκληρότητα με την οποία συμπεριφερόταν ο διοικητής της πόλης al-Ṣanaḏjī απέναντι στους χριστιανούς¹⁰. Ο Kafūr υποστήριξε τον χριστιανό κληρικό και με επιστολή του όχι μόνο επέπληξε αυστηρά τον διοικητή της πόλης, αλλά και φρόντισε για την απομάκρυνσή του από τη θέση του¹¹. Όταν ο όχλος της πόλης¹² πληροφορήθηκε την αλλαγή διοικητή εξαιτίας των παραπόνων του Πατριάρχη, κινήθηκε εναντίον των χριστιανικών εκκλησιών της πόλης, ενώ δολοφονήθηκε και ο ίδιος ο Ιωάννης¹³. Όταν ο Kafūr πληρο-

⁷. Ibn al-'Adīm, *Zubdat al-halab fī ta'rikh Ḥalab*, έκδ. Dār al-kutub al-ālamya, Βηρυτός 1996, σ. 84 (στο εξής: Ibn al-'Adīm, *Zubdat*):

" و دخل تقفور إلى طرسوس ، و صعد منبرها ، و قال لمن حوله : " أين أنا ؟ " فقالوا : " على منبر طرسوس " . فقال : " لا ، و لكني على منبر بيت المقدس ، و هذه كانت تمنعكم من ذلك " .

Επίσης βλ.: Ibn al-Wardī, *Ta'rikh*, έκδ. Ṭabā Miṣr, Αίγυπτος 1868, τ. 1, σ. 290 (στο εξής: Ibn al-Wardī, *Ta'rikh*):

" و طلع تقفور على منبر طرسوس ... هذه كانت تمنعكم من ذلك " .

Ibrāhīm - Hassin - Ni'aīn'a, *Mālim al-ta'rikh al-bīzanṭī al-sīāsī wa al-ḥaḏārī* (Χαροκτηριστικά της Βυζαντινής Ιστορίας. Πολιτικής και Πολιτισμικής), Αλεξάνδρεια 2003, σ. 227 (στο εξής: Ibrāhīm - Hassin - Ni'aīn'a, *Χαροκτηριστικά*). - 'Alīa Abd Al-Samī'a Al-Djanzārī, *Al-thughūr al-barīah al-islāmīah 'ala ḥudūd al-dawla al-bīzanṭīa fī al-aṣūr al-ūṣṭa* (Τα χερσαία ισλαμικά thughūr στα σύνορα με το Βυζάντιο κατά το Μεσαίωνα), Κάιρο 1979, σ. 47 (στο εξής: A. Al-Djanzārī, *thughūr*).

⁸. Ο Ιωάννης μπιν Τζαμιά ανήλθε στον πατριαρχικό θώκο των Ιεροσολύμων το 963/352, βλ. Yahyā b. Sa'īd b. Yahyā Al-Anṭakī, *Ta'rikh al-Anṭakī*, έκδ. Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, Τρίπολη 1990, σ. 104 (στο εξής: Al-Anṭakī, *Ta'rikh*):

" و في تسع عشرة سنة من خلافة المطيع صير يوحنا ابن جميع بطريرك على بيت المقدس " .

⁹. Al-Dḥahabī, *Ta'rikh al-Islām*, έκδ. Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, Βηρυτός 1989, τ. 26, σ. 24 (στο εξής: Al-Dḥahabī, *Ta'rikh*):

" و كان الذي جرّ خروجه و أحرقه لحرّاق بيعة القدس في هذا العام " .

¹⁰. Al-Anṭakī, *Ta'rikh* 110. - Al-Dḥahabī, *Ta'rikh*, τ. 26, σ. 24.

¹¹. Al-Anṭakī, *Ta'rikh* 110. - Al-Dḥahabī, *Ta'rikh*, τ. 26, σ. 24.

¹². Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτές τις καταστροφές των εκκλησιών έπαιξαν οι Εβραίοι της Ιερουσαλήμ, για τους οποίους ο Yahyā Al-Anṭakī γράφει ότι προκάλεσαν μεγαλύτερες καταστροφές απ' ό,τι οι μουσουλμάνοι. Βλ. Al-Anṭakī, *Ta'rikh* 112:

" و هدم اليهود و خربوا أكثر من المسلمين " .

¹³. Al-Anṭakī, *Ta'rikh* 112. - Al-Dḥahabī, *Ta'rikh*, τ. 26, σ. 24. Πρβλ. Th. Bianquis, *Autonomous Egypt from Ibn Ṭūlūn to Kafūr 868-969*, στο C. F. Petry (εκδ.), *The Cambridge History of Egypt*, τ. 1: *Islamic Egypt 640-1517*, Cambridge 2006, σ. 103. Σύμφωνα

φορήθηκε για τις ταραχές, έσπευσε να αποστείλει μια επιστολή στον Νικηφόρο, με την οποία του γνωστοποιούσε ότι θα φρόντιζε να ανοικοδομηθεί η εκκλησία του Πανάγιου Τάφου και υποσχόταν ότι θα την έκανε πιο όμορφη από όσο ήταν πριν την πυρπόλησή της¹⁴. Ωστόσο, αν πιστέψουμε τον *Dhahabī* (1274-1348), ο Νικηφόρος αρνήθηκε την προσφορά του *Kafūr*, λέγοντας: «Εγώ, όμως, θα την οικοδομήσω (την εκκλησία) με το ξίφος»¹⁵.

Και στην περίπτωση της Αντιόχειας ο Νικηφόρος είχε εξοργιστεί από τη δολοφονία του Πατριάρχη της Χριστοφόρου από μερικούς πρόκριτους της πόλης και τις καταστροφές των εκκλησιών της. Αιτία της δολοφονίας του Πατριάρχη αυτή τη φορά ήταν ο θυμός των κατοίκων της Αντιόχειας για την ήττα ενός εκστρατευτικού σώματος, αποτελούμενου από κατοίκους του Χορασάν και της Αντιόχειας¹⁶. Συγκεκριμένα αναφέρει ο *Ibn Al-Ibrī* (1226-1286):

«Και το ελληνικό έτος 1279, και αυτό είναι το 357 για τους Άραβες (968 μ.Χ.), επιτέθηκε μια ομάδα ανδρών από το Χορασάν, μαζί με 3.000 Άραβες από την Αντιόχεια, στην Καππαδοκία. Και τους αντιμετώπισαν 40.000 Βυζαντινοί και σκότωσαν τους περισσότερους από τους Χορσανίτες και τους Αντιοχείς και συνέλαβαν επίσης πολλούς. Και εξοργιστήκαν οι Αντιοχείς και δολοφόνησαν τον Πατριάρχη των Χαλκηδόνιων και κατέστρεψαν τις περισσότερες εκκλησίες της Αντιόχειας»¹⁷.

με τη μαρτυρία του Ιωάννη Σκυλίτζη, αιτία της δολοφονίας του Πατριάρχη Ιεροσολύμων ήταν η πεποίθηση των Αράβων, ότι αυτός προέτρεπε τον Νικηφόρο να κινηθεί εναντίον της Ιερουσαλήμ, βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψη Ιστοριών*, έκδ. I. Thurn, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5] Berolini 1973, σ. 278-279 (στο εξής: Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψη*): «Οἱ δὲ Σαρακηνοὶ μετὰ τὸ ἀλῶναι τὰς ἐν Συρίᾳ καὶ Κιλικίᾳ πόλεις τὸν ἀρχιερέα τῶν Ἱεροσολύμων Ἰωάννην ζῶντα κατέκασαν ὡς ταῖς ὑποθήκαις αὐτοῦ τάχα μέλλοντος τοῦ Νικηφόρου ἀφίξεσθαι πρὸς αὐτούς». Βλ. επίσης M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazīra et de Syrie*, Paris 1953, σ. 825.

¹⁴. *Al-Dhahabī*, *Ta rīkh*, τ. 26, σ. 24:

"فراسل كافور طاغية الروم بأن يرّد البيعة إلى أفضل ما كانت"

¹⁵. *Al-Dhahabī*, *Ta rīkh*, τ. 26, σ. 24:

"بل أنا أنبئها بالسيف"

¹⁶. Ο *Yahyā Al-Antākī* τοποθετεί αυτή τη μάχη μετά τη δολοφονία του Πατριάρχη. Ο ίδιος ο συγγραφέας μας προσφέρει και άλλες πληροφορίες για τη συγκεκριμένη μάχη. Αρχηγός των Βυζαντινών ήταν ο ανιψιός του Νικηφόρου, Πέτρος Φωκάς, ενώ η μάχη έλαβε χώρα στην Ισκανταρόνα. Βλ. *Al-Antākī*, *Ta rīkh* 124:

"وكان نفقور الملك قد رجع من غزاته فأخذ غلامه بطرس... وأسر سائر العسكر وجماعة منهم"

Βλ. επίσης G. Schlumberger, *Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς*, μτφρ. Ι. Λαμπρίδης, Αθήνα 1999 (ανατ. εκδόσεως του 1905), σ. 823 (στο εξής: G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*).

¹⁷. *Ibn Al-Ibrī*, *Ta rīkh al-Zamān*, μετάφραση από τα σιριακά στα αραβικά *Ishāk Armala*, έκδ. *Dār al-Mashrik*, Βηρυτός 1986, σ. 65 (στο εξής: *Ibn Al-Ibrī*, *Ta rīkh*):

Ουσιαστικά οι αριστοκράτες της Αντιόχειας κατηγορούσαν τον Πατριάρχη ότι διατηρούσε κρυφή επικοινωνία με τους Βυζαντινούς και ότι δρούσε ως πράκτοράς τους στην πόλη¹⁸. Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο Ibn Manīk και οι άλλοι αριστοκράτες¹⁹ που είχαν συνεργαστεί με τους Χορσσανίτες για τη δολοφονία του Πατριάρχη στο παρελθόν είχαν ευεργετηθεί από αυτόν. Συγκεκριμένα, ο Χριστόφορος είχε μεσολαβήσει στον Sayf al-Dawla, ώστε να μην τιμωρήσει τους συγκεκριμένους ανθρώπους για την υποστήριξη που είχαν προσφέρει στην εξέγερση²⁰ των Rashīq al-Nasīmī και Ibn al-Ahwāzī²¹. Οι υπηρεσίες όμως που είχε προσφέρει ο Πατριάρχης στους άνδρες αυτούς, καθώς και οι προσπάθειες ενός μουσουλμάνου φίλου του, του Ibn Abū Umar, να τον φυγαδεύσει από την πόλη²² δεν στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν τη δολοφονία του²³.

Ο Ibn Manīk είχε καταφέρει αρχικά να αποδράσει από την Αντιόχεια, όταν αυτή κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς²⁴. Λίγο μετά όμως κάποιοι Αραμαίοι τον συνέλαβαν και τον οδήγησαν στον στρατοπεδάρχη Πέτρο στην Αντιόχεια²⁵. Ο Βυζαντινός στρατηγός διαμέλι-

" وفي السنة 1279 لليونان و هي السنة 357 للعرب زحف فريق من الخراسانيين في ثلاثة آلاف من عرب انطاكية الى قبيوقية فلاقاهم اربعون الفا من الروم و فتكوا بالكثيرين من الخراسانيين و الانطاكيين و قبضوا على الكثيرين فحرد الانطاكيون و اجبروا على بطريك الخلقينيين و قوضوا اغلب كنائس انطاكية "

¹⁸. Al-Antakī, *Ta rīkh* 118:

" ما بالك يا بطريك و أنت واحد من أهل ... قصدنا و تطمعهم فينا "

¹⁹. Al-Antakī, *Ta rīkh* 118:

" ابن مانك ، و ابن محمد و ابن دعامة على الإيقاع بخريصطوفورس "

²⁰. Κατά τη διάρκεια αυτής της εξέγερσης ο Χριστόφορος είχε παραμείνει πιστός στον Sayf al-Dawla και για το διάστημα που στην Αντιόχεια κυριαρχούσαν οι στασιαστές ο Πατριάρχης είχε καταφύγει σε κάποιο μοναστήρι έξω από την πόλη. Βλ. Al-Antakī, *Ta rīkh* 109:

" و رأى خريصطوفورس بطريك ... الى أن عاد سيف الدولة "

²¹. Al-Antakī, *Ta rīkh* 116:

" و قصد خريصطوفورس بطريك انطاكية ... حسداً له و حقداً عليه "

G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 601.

²². Al-Antakī, *Ta rīkh* 118:

" و وقف على ما هموا به صديق للبطريك من وجوه المسلمين يعرف بابن أبي ... و أشار عليه أن يأخذ لنفسه "

²³. Al-Antakī, *Ta rīkh* 119:

" و استدعى قوماً من الخراسانيين كان أعداهم ... و أخرجت في الوقت من باب المدينة و طرحت في النهر "

Λέων Διάκονος, *Ιστορία* 100: «ὁ γὰρ τὸ πρότερον κατάρχων ταύτης Ἀγαρηνὸς τὸν πατριάρχη Χριστοφόρον, ἀποστολικὸν ἄνδρα τε καὶ θεσπέσιον, ἀνείλεν, ἀκόντιον κατὰ τῶν στέρνων αὐτοῦ διελάσας, ἔγκλημα τάνδρι εἰς τὸν σωτήρα Χριστὸν ἐπάγων εὐσέβειαν». – Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψη* 279: «τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο πεποιήκασι καὶ οἱ Ἀντιοχείς, Χριστοφόρον τὸν αὐτῶν ἀνελόντες ἀρχιερέα». Ο Schlumberger, πάντως, υποστηρίζει ότι η δολοφονία του Πατριάρχη συνέβη κατά τη διάρκεια της βυζαντινής επίθεσης στην πόλη, βλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 829-830.

²⁴. Al-Antakī, *Ta rīkh* 135:

" و أقلت ابن مانك (قاتل خرسطوفورس البطريرك) و خفي أمره أياماً "

²⁵. Al-Antakī, *Ta rīkh* 135:

σε με το ξίφος του τον Ibn Manik και έπειτα διασκορπίσε τα μέλη του σώματός του στην περιοχή που ο ίδιος είχε ρίξει τη σορό του Πατριάρχη Χριστόφορου²⁶. Θα ήταν πραγματικά ενδιαφέρον να γνωρίζαμε και την τύχη του Ibn Abū Umār μετά τη βυζαντινή κατάκτηση της Αντιόχειας, δυστυχώς όμως καμιά πηγή, αραβική ή βυζαντινή, δεν κάνει σχετική μνεία.

Τελικά όμως μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τους πολέμους του Νικηφόρου ως το βυζαντινό αντίστοιχο των σταυροφοριών ή ως τον πρόδρομό τους; Και αν ναι, θα πρέπει να αποδώσουμε ισλαμικές επιρροές στην ανάπτυξη της έννοιας του «ιερού πολέμου» στο Βυζάντιο²⁷;

Γύρω από αυτό το ζήτημα οι απόψεις των ιστορικών ποικίλλουν. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η ιδέα των σταυροφοριών όχι μόνο ήταν ξένη στους Βυζαντινούς αλλά και αποκρουστική²⁸. Άλλοι πάλι, δεν διστάζουν να αποκαλέσουν τις βυζαντινές επιχειρήσεις του 10^{ου} αιώνα ως πραγματικούς προδρόμους των δυτικών σταυροφοριών²⁹. Μια τρίτη ομάδα, μεταξύ αυτών και ο Canard, πιστεύουν, ότι παρότι ο Νικηφόρος διακατεχόταν από επιθυμία να μετατρέψει τους αγώνες εναντίον των Αράβων σε ιερούς πολέμους, ωστόσο, η άποψή του παρέμεινε απόλυτα προσωπική³⁰ και δεν βρήκε απήχηση στη βυζαντινή κοινωνία³¹.

" و لقيه في الطريق ... فقبضوا عليه "

²⁶ Al-Antakī, *Ta'rikh* 136. – Al-Dhahabī, *Ta'rikh*, τ. 26, σ. 44.

²⁷ Οι Βυζαντινοί είχαν πλήρη γνώση της έννοιας της ισλαμικής τζιχάντ. Προς επίρρωση τούτου βλ. Θεοδόσιος Διάκονος, *Άλωσις* 16: «μηδείς φοβείσθω τὰς τοιμὰς τῶν φασγάνων / εἰ γὰρ θάνῃ τις, σώζεται παραντίκα / καὶ ζῶν πορευθῆ καὶ λάβῃ κατοικίαν/ ὅπου προφήτης οἶδε χεμάρρους λέγειν / γάλακτος, ἐκ μέλιτος, ἐξ οἴνου ῥέειν. / εἰ δ' αὖ δεδοικῶς οὐχ ὑπὲρ τέκνων θάνῃ / τοῦ δὲ προφήτου τοὺς λόγους παραδράμῃ / θνήξει παρ' ἡμῶν καὶ μεταστὰς τοῦ σκότους / τὴν ἀπόδοτον δέξεται τιμωρίαν». Βλ. επίσης, I. Stouraitis, *Jihād and Crusade: Byzantine Position towards the notions of 'Holy War'*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011) 11-63, σ. 14-17 (στο εξής: I. Stouraitis, *Jihād and Crusade*).

²⁸ G. T. Dennis, *Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium*, στο Angeliki Laiou - R. P. Mottahedeh (εκδ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C. 2001, σ. 31-40 (στο εξής: G. T. Dennis, *Defenders*). – N. M. El Cheikh, *Byzantium* 174. – Angeliki Laiou, *On Just War in Byzantium*, στο *To Hellenikon. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, New Rochelle, NY 1993, σ. 153-177.

²⁹ Βλ. για παράδειγμα: Tia M. Kolbaba, *Fighting for Christianity. Holy War in the Byzantine Empire*, *Byzantion* 68 (1998) 194-221, σ. 194-201.

³⁰ M. Canard, *La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien*, *Revue Africaine* 79 (1936) 605-623, σ. 617-618. – N. M. El Cheikh, *Byzantium* 178. – M. Bonner, *Jihad in Islamic history. Doctrines and Practice*, Princeton, NJ 2006, σ. 81.

³¹ Λεπτομερής έκθεση των απόψεων των μελετητών για το κατά πόσο υπήρξε ζωντανή η έννοια του ιερού πολέμου στο Βυζάντιο, στο Αθηνά Κόλια-Δεσμυτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991, σ. 15-36 (στο εξής: Α. Κόλια-Δεσμυτζάκη, *Ιερός Πόλεμος*).

Για να αποφανθούμε εμείς με τη σειρά μας, θα ήταν πιστεύω χρήσιμο να παραθέσουμε πρώτα τις κυριότερες ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των πολέμων του Νικηφόρου και των δυτικών σταυροφοριών.

α) Ομοιότητες:

Προβαλλόμενος στόχος και των δύο πολέμων υπήρξε η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, όπως και η εκδίκηση για τις βαναυσότητες των μουσουλμάνων εναντίον του χριστιανικού στοιχείου, καθώς και η εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας με ταυτόχρονη κατάλυση της ισλαμικής δύναμης³².

Ο ρόλος του συμβόλου του Σταυρού στους χριστιανικούς στρατούς³³. Παρόλο βέβαια που οι Βυζαντινοί ποτέ δεν έφεραν στη στρατιωτική τους στολή το σημείο του σταυρού, ωστόσο, όπως είδαμε και παραπάνω και στην περίπτωση των πολέμων του Νικηφόρου, ο Σταυρός προπορευόταν του βυζαντινού στρατεύματος³⁴.

Η σπουδαιότητα του ρόλου διαφόρων χριστιανικών κειμηλίων³⁵. Στην Αντιόχεια κατά τη διάρκεια της πρώτης σταυροφορίας, για παράδειγμα, οι Δυτικοί υποστήριξαν ότι ανακάλυψαν την Αγία Λόγχη. Από την ίδια πόλη ο Νικηφόρος αποκόμισε το χέρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

β) Διαφορές:

Στη Δύση υπεύθυνη για την κήρυξη, οργάνωση και εκτέλεση των σταυροφοριών ήταν πάντα η Εκκλησία. Αντίθετα στο Βυζάντιο οι αρμοδιότητες αυτές ανήκαν στον ίδιο τον αυτοκράτορα³⁶.

Στο Βυζάντιο, σε αντίθεση με τη Δύση, η συμμετοχή των στρατιωτών στους ιερούς πολέμους δεν συνεπαγόταν πνευματικά οφέλη, όπως άφεση των αμαρτιών. Η εξέλιξη αυτή αποφεύχθηκε, όταν ο Πατριάρχης Πολύευκτος, στηριζόμενος στον ΙΓ΄ Κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, αρνήθηκε κάθε συζήτηση στην πρόταση του Νικηφόρου να τιμώνται ως μάρτυρες όσοι πέθαιναν μαχόμενοι εναντίον των αλλόπιστων³⁷.

Στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ποτέ δεν έλλειψε το αίσθημα ότι οι κατακτήσεις ισλαμικών περιοχών αποτελούσαν επανακτήσεις αρχαίων

³². Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ιερός Πόλεμος* 389. - U. Kamal-Tawfik, *Πρόδρομοι* 99.

³³. Πρβλ. G. T. Dennis, *Defenders* 35.

³⁴. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ιερός Πόλεμος* 390. - U. Kamal-Tawfik, *Πρόδρομοι* 108.

³⁵. Για τα διάφορα ιερά κειμήλια που απόκτησε ο Νικηφόρος με τους πολέμους του στην Ανατολή, βλ. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ιερός Πόλεμος* 281-285.

³⁶. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ιερός Πόλεμος* 390. - U. Kamal-Tawfik, *Πρόδρομοι* 108.

³⁷. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ιερός Πόλεμος* 130-141. - U. Kamal-Tawfik, *Πρόδρομοι* 105-108. - I. Stouraitis, *Jihad and Crusade* 53-58.

ρωμαϊκών περιοχών που αποσπάστηκαν από τους Άραβες κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα³⁸. Ο ίδιος ο Νικηφόρος Φωκάς, σύμφωνα με τον Θεοδόσιο Διάκονο, διακήρυττε στους Βυζαντινούς στρατιώτες ότι η Κρήτη όπως και άλλες περιοχές, «*Ρώμης ὑπήρχον πατρικῆς κατοικία καὶ δεσποτῶν γῆ*»³⁹.

Με βάση λοιπόν αυτές τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των δυτικών σταυροφοριών και των πολέμων του Νικηφόρου, αρκετοί ιστορικοί εξάγουν τα συμπεράσματά τους κατά πόσο μπορούμε, ή όχι, να αποκαλέσουμε τους τελευταίους ως σταυροφορίες. Όμως, θα ήταν ορθότερο μέσω αυτών των συγκρίσεων να παρατηρήσουμε τη διαφορετική εξέλιξη της έννοιας του «ιερού πολέμου» σε Δύση και Ανατολή. Διαφορές που οφείλονταν στις ξεχωριστές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες Δύσης και Ανατολής. Ήταν φυσικό, για παράδειγμα, στη Δύση η διεξαγωγή των πολέμων αυτών να υπαγόταν στην ευθύνη της Εκκλησίας, αφού η κατάρρευση της πολιτικής διοίκησης τον 4^ο αιώνα, την κατέστησε κύριο φορέα των ρωμαϊκών αξιών και προστάτη των χριστιανικών πληθυσμών. Αντίθετα στο Βυζάντιο ανώτατη αρχή συνέχισε να είναι ο αυτοκράτορας και επομένως αυτός ήταν υπεύθυνος για την οργάνωση οποιουδήποτε πολέμου. Παρόμοια στην ισλαμική Ανατολή, εκεί όπου ποτέ δεν υφίστατο ο διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας, αφού η έννοια της Εκκλησίας όπως την όριζαν οι χριστιανοί ήταν άγνωστη στους μουσουλμάνους, η ευθύνη για τη διεξαγωγή των ιερών πολέμων βρισκόταν στα χέρια της πολιτικής ηγεσίας.

Στη βυζαντινή κοινωνία αναπτύχθηκε ο «ιερός πόλεμος»⁴⁰ διαφορετικά απ' ό,τι αργότερα στη δυτική Ευρώπη ή στην ισλαμική Ανατολή. Γίνεται φανερό, ότι ενώ είναι χρήσιμο για τους ιστορικούς να μελετούν τις εξελίξεις αυτού του πολέμου στις διαφορετικές μεσαιωνικές κοινωνίες, ώστε να κατανοήσουν καλύτερα τις ίδιες τις κοινωνίες, είναι, ωστόσο, λάθος να προσπαθεί κάποιος, αφού πρώτα μελετήσει τις εκφάνσεις του φαινομένου αυτού στη μια κοινωνία, να έχει την απαίτηση να τις βρει अपαράλλαχτες σε μια άλλη, ώστε να αποδεχθεί ότι και σε αυτήν υπήρξε και αναπτύχθηκε η έννοια του «ιερού πολέμου». Ήδη από την αρχαιότητα οι μορφωμένοι άνθρωποι είχαν κατα-

³⁸ I. Stouraitis - J. Koder, *Byzantine Approaches to Warfare (6th-12th centuries)*. An introduction, στο J. Koder - I. Stouraitis (εκδ.), *Byzantine War Ideology between Roman Imperial Concept and Christian Religion, Akten des Internationalen Symposiums* (Wien, 19.-21. Mai 2011), Wien 2012, σ. 11. - G. T. Dennis, *Defenders* 39. - U. Kamal-Tawfik, *Πρόδρομοι* 96-97.

³⁹ Θεοδόσιος Διάκονος, *Άλωσις* 4.

⁴⁰ Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο, όπως και σε όλο το κείμενο, αυστηρά με τον ορισμό που έδωσα στην εισαγωγή.

νοήσει το πόσα μπορεί να προσφέρει ο θρησκευτικός φανατισμός στο πολεμικό φρόνημα των στρατιωτών⁴¹. Στον Μεσαίωνα με την επικράτηση των μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών (Χριστιανισμός, Ισλάμ, Ζωροαστρισμός) είχαμε και την πλήρη ανάπτυξη του θεσμού του ιερού πολέμου, που εντούτοις αναπτύχθηκε διαφορετικά σε κάθε τόπο λόγω των πολιτικών, πολιτιστικών, θρησκευτικών διαφορών. Κύριος εκφραστής του βυζαντινού «ιερού πολέμου» υπήρξε αναμφίβολα ο Νικηφόρος Φωκάς, ενώ στην άποψη ότι η πολιτική του Νικηφόρου δεν βρήκε απήχηση στη βυζαντινή κοινωνία, παραπέμπουμε τόσο στην επιστολή του Τζιμισκή στον Ασώτ Γ΄ (Узнуη Ƴ Πηηρηιυδ)⁴², που φανερώνει, ότι η πολιτική ελίτ του Βυζαντίου αποδέχτηκε και αργότερα ακολούθησε πιστά την πολιτική του Νικηφόρου, όσο και στις διάφορες υμνωδίες που συντέθηκαν από μοναχούς, προς χάρη του Νικηφόρου Φωκά και όλων εκείνων που έχασαν τη ζωή τους μαχόμενοι εναντίον των μουσουλμάνων⁴³, που αποδεικνύει, ότι η στάση του Πολύευκτου δεν έβρισκε σύμφωνους όλους τους άνδρες της Εκκλησίας.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί και μια τελευταία ομοιότητα στις δυτικές σταυροφορίες και στους ιερούς πολέμους του Νικηφόρου: και

⁴¹. Ο ίδιος ο Πλάτωνας στο τρίτο βιβλίο της *Πολιτείας* του υποστηρίζει ότι η θρησκεία θα πρέπει να πλαστεί έτσι, ώστε να βοηθεί στη δημιουργία ικανών πολεμιστών, βλ. Πλάτων, *Πολιτεία* III, 386: «Δεῖ δὴ, ὡς ἔοικεν, ἡμᾶς ἐπιστατεῖν καὶ περὶ τούτων τῶν μύθων τοῖς ἐπιχειροῦσι λέγειν, καὶ δεῖσθαι μὴ λοιδορεῖν ἀπλῶς οὕτως τὰ ἐν Ἄιδου, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπαινεῖν, ὡς οὐτ' ἀληθῆ λέγοντας οὐτ' ὠφέλιμα τοῖς μέλλουσι μαχίμοις ἔσεσθαι».

⁴². Για μετάφραση της επιστολής αυτής στα ελληνικά, βλ. Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά. Σχέσεις του Αρμενικού Έθνους με το Μεσαιωνικό Ελληνισμό*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 122-127 (στο εξής: Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*) και G. Schlumberger, *Ο αυτοκράτωρ Ιωάννης Τσιμισκής και η Βυζαντινή Εποποιία*, μτφρ. Στ. Βουτυράς, Αθήνα 2010, σ. 242-247. Επισταμένη μελέτη της επιστολής στον U. Kamal-Tawfik, *Πρόδρομοι* 176-188, ενώ για τον παραλήπτη της επιστολής Ασώτ Γ΄ βλ. Α. Ε. Redgate, *Οι Αρμένιοι*, μτφρ. Μπ. Κολωνιάς, Αθήνα 2006, σ. 336-337 (στο εξής: Α. Ε. Redgate, *Οι Αρμένιοι*).

⁴³. Έχουν διασωθεί ακολουθίες που συντέθηκαν προς τιμή τόσο του Νικηφόρου αλλά και όσων είχαν πεθάνει στις μάχες εναντίον των αλλόπιστων, βλ. Office inédit en l'honneur de Nicephore Phocas, έκδ. L. Petit, *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904) 398-420 (στο εξής: Office inédit en l'honneur de Nicephore Phocas) και Un office byzantin inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le God. Sin. Gr. 734-735, έκδ. Th. Detorakis - J. Mossay, *Le Muséon* 101 (1988) 183-211. Παραθέτουμε παρακάτω μέρος της ακολουθίας για τον Νικηφόρο Φωκά, στην οποία ο δολοφονημένος αυτοκράτορας θεωρούταν Άγιος. Office inédit en l'honneur de Nicephore Phocas 419: «Ταῖς νίκαις στεφανθεῖς / τῆς νίκης ὡς ἐπώννυμος, / βαρβάρων ὄφρυν / καὶ θράσος ἐταπεινώσας / τροπαιοῦχος ἄριστος / κατ' ἐχθρῶν ἐχρημάτισας, θεσπέσιε./ διὰ τοῦτό σε πίστει αἰτούμεθα. / Μὴ παύσῃ πρεσβεῦων / ὑπὲρ πάντων ἡμῶν». Ενδιαφέρον προκαλεί και η αναφορά στον Νικηφόρο, ως «άγιο βασιλέα» στο αρμενικό χρονικό του Ματθαίου του Εδεσηνού, βλ. Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά* 118. - G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 355.

στις δύο το πραγματικό θύμα των πολέμων υπήρξαν οι χριστιανοί που ζούσαν στην αραβική επικράτεια. Ήδη από το 961/350, όταν ο αραβικός κόσμος πληροφορήθηκε για την κατάκτηση της Κρήτης από τους Βυζαντινούς, εκδηλώθηκαν ταραχές στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια των οποίων καταστράφηκαν από τον όγλο αρκετές εκκλησίες⁴⁴. Μετά την αποχώρηση των Βυζαντινών από το Χαλέπι, το 963/351, κοινότητες Αρμενίων χριστιανών της περιοχής αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στη Σεβάστεια της Καππαδοκίας, εγκαταλείποντας τις εστίες τους από το φόβο αντιποίνων από τους Άραβες για τις καταστροφές που προκάλεσε ο βυζαντινός στρατός⁴⁵. Αργότερα μάλιστα, όπως μας πληροφορεί ο Ibn Al-Ibrī (1226-1286), Ιακωβίτης χριστιανός και ο ίδιος, οι Βυζαντινοί φρόντισαν να μεταφέρουν τους Αρμένιους αυτούς στα αραβικά φρούρια της Κιλικίας που είχαν περάσει στα χέρια τους, ενσωματώνοντάς τους έτσι στο βυζαντινό στρατό⁴⁶.

Καταστροφές μουσουλμανικών τεμενών από τον Νικηφόρο

Οι κατακτήσεις αραβικών πόλεων από τον Νικηφόρο τις περισσότερες φορές συνοδεύονταν από βεβηλώσεις των ιερών χώρων των μουσουλμάνων. Το 962/351, όταν οι Βυζαντινοί κυρίευσαν το Χαλέπι πυρπόλησαν όλα τα τζαμιά της πόλης⁴⁷, ενώ το 965/354 μετά την παράδοση της Ταρσού, ο Νικηφόρος διέταξε τη μετατροπή του μεγάλου τζαμιού της πόλης σε στάβλο, ενώ ο άμβωνας της πόλης (minbar) πυρπολήθηκε⁴⁸. Στις φλόγες έριξαν οι Βυζαντινοί και όλα τα αντίτυπα του

⁴⁴. Al-Anṭaḳī, *Ta'rikh* 95-96. – Ανωνύμου (ψευδό-Yahyā Al-Anṭaḳī), Κώδικας AR-288 Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισιού, στο Al-Anṭaḳī, *Ta'rikh*, σ. 443-463, κυρίως 444.

⁴⁵. Ibn Al-Ibrī, *Ta'rikh* 63:

"تخوّف اهالي ارمنية الكبرى و هم مسيحيون ... و نموا هناك نمواً وافراً".

Ibrāhīm - Hassin - Ni'ān'a, *Χαρακτηριστικά* 226. Βλ. επίσης P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963, σ. 32 (στο εξής: P. Charanis, *The Armenians*).

⁴⁶. Ibn Al-Ibrī, *Ta'rikh* 63:

"ثم اقامهم الروم في حصون قيليقية ... و يحرزون النصر و الغلبة".

Περί της πολιτικής του Νικηφόρου απέναντι στους Αρμένιους, βλ. E. McGeer, The legal decree of Nikephoros II Phokas concerning Armenian stratiotai, στο T. S. Miller - J. W. Nesbitt (εκδ.), *Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington, D.C. 1995, σ. 123-137.

⁴⁷. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil fī al-tārīḥ*, έκδ. 'Abdullah al-Qādi-Muḥammad al-Daqqāq, Βηρυτός 2006, τ. 7, σ. 274 (στο εξής: Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*):

"وأحرق المساجد".

⁴⁸. Miskawayh, *Tadjarib al-umam*, έκδ. Sayd Kasrūi Ḥasan, Βηρυτός 2003, τ. 5, σ. 342. – Al-Hamadānī, *Takmila ta'rikh al-Ṭabarī*, έκδ. Yūsuf Kanān, Βηρυτός 1961, τ. 1, σ. 190. – Ibn Al-Djawzī, *al-Muntazam fī ta'rikh al-mulūk wa al-umam*, έκδ. Dār al-kutub

Κορανίου, ο αριθμός των οποίων έφθανε στα 1.000 βιβλία, που βρήκαν στην πόλη της Ταρσού⁴⁹. Βέβαια στην περίπτωση της Ταρσού, ο Yaqūt Al-Ḥamawī (1178-1229) μας πληροφορεί ότι για την καταστροφή των ιερών των μουσουλμάνων, ο Νικηφόρος είχε ενημερώσει από πριν τους κατοίκους της, δηλαδή κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που έλαβαν χώρα για την παράδοση της πόλης⁵⁰. Στην Αντιόχεια πάλι το μεγάλο τέμενος της πόλης μετατράπηκε σε χοιροστάσιο, αν και έπειτα ο Πατριάρχης μετέτρεψε το χώρο σε πατριαρχικό κήπο της πόλης⁵¹.

Πιο χαρακτηριστική, ωστόσο, παραμένει η περίπτωση της Αναζάρβου. Σύμφωνα με τον συγγραφέα του *Kitāb al-Uyūn wa al-Ḥadā iq fī Akhbār al-Ḥaqā iq*, όταν ο Νικηφόρος κατέκτησε την πόλη το 962/351, βεβήλωσε το τέμενός της μπαίνοντας έφιππος σε αυτό μαζί με τους συντρόφους του⁵². Χτυπήματα ταλάντων κάλυψαν τη φωνή του μουεζίνη, τοποθετήθηκαν σταυροί στο χώρο, ενώ τα αντίτυπα του Κορανίου που βρέθηκαν στο κτίριο ποδοπατήθηκαν από τους Βυζαντινούς⁵³. Ο Άραβας ιστορικός μας πληροφορεί, ότι μετά από όλα αυτά ο Νικηφόρος, θέλοντας να πραγματοποιηθεί το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας στη νέα εκκλησία, ζήτησε κρασί από τους κατοίκους της πόλης, που, όμως, ως μουσουλμάνοι δεν μπόρεσαν να του προσφέρουν⁵⁴. Ακόμη και αν με κόπο δεχτούμε, ως γεγονός, ότι στις προμήθειες του βυζαντινού στρατού δεν βρισκόταν η μικρή ποσότητα οίνου που απαι-

al-alamya, Βηρυτός 1992, τ. 14, σ. 162 (στο εξής: Ibn Al-Djawzī, *al-Muntazam*). – Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, σ. 287. – Ibn Al-Ibrī, *Ta rīkh* 64. – Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar fī akhbār al-bashar*, έκδ. Dār al-kutub al-alamya, Βηρυτός 1997, τ. 1, σ. 443. – Al-Dhahabī, *Ta rīkh*, τ. 26, σ. 18. – Nuwayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, έκδ. Ḥmad Kamāl Zakī, Κάιρο 1980, τ. 23, σ. 194 (στο εξής: Nuwayrī, *Nihāyat*). – Ibn al-Wardī, *Ta rīkh*, τ. 1, σ. 290. – Ibn Kathīr, *al-Bidāya wa al-nihāya*, έκδ. Abd Allah bn Abd al-Turkī, Ριάντ 1998, τ. 15, σ. 269 (στο εξής: Ibn Kathīr, *al-Bidāya*). – Ibrāhīm - Hassin - Ni'aīn'a, *Χαρακτηριστικά* 228. – G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 575.

⁴⁹ Yaqūt Al-Ḥamawī, *Mujam al-Buldān*, τ. 1-8, έκδ. Dār Iḥiā al-turāth al-ʿarabī, Βηρυτός 2008, τ. 6, σ. 256 (στο εξής: Yaqūt Al-Ḥamawī, *Mujam*). – Ibn al-Wardī, *Ta rīkh*, τ. 1, σ. 290.

⁵⁰ Yaqūt Al-Ḥamawī, *Mujam*, τ. 6, σ. 256:

"اشترط تخريب الجامع والمساجد."

A. Al-Djanzārī, *thughūr* 47.

⁵¹ Ibn al-'Adīm, *Zubdat* 95:

"و جعلوا الجامع صيرة للخنازير ثم ان البطرك جعله بستاناً."

⁵² Ανωνύμου, *Kitāb al-Uyūn wa al-Ḥadā iq fī Akhbār al-Ḥaqā iq*, έκδ. Omar Saidī, Δαμασκός 1973, τ. 4, σ. 505 (στο εξής: *Kitāb al-Uyūn*):

"و دخل هو و معه بطارقتة و أتباعه إلى الجامع بخيلهم."

⁵³ *Kitāb al-Uyūn*, τ. 4, σ. 505:

"و علت أصواتهم بالتقسيس و بُذل الأذان ... و رفعت الصلبان."

⁵⁴ *Kitāb al-Uyūn*, τ. 4, σ. 505:

"و طلب نقفور خمرأ يتقرب بها ... لطهارة من كان يسكنها."

τείται για την τέλεση του Μυστηρίου⁵⁵, δεν θα μπορούσε να απαντηθεί το ερώτημα, γιατί ο Νικηφόρος τοποθέτησε καμπάνες και σταυρούς σε ένα οίκημα που έπειτα, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα⁵⁶, διέταξε να καταστραφεί⁵⁷.

Εκχριστιανισμοί Αράβων από τον Νικηφόρο

Όταν οι Βυζαντινοί κατέλαβαν την Ταρσό, το 965/354, ο Νικηφόρος Φωκάς υποχρέωσε τους μουσουλμάνους που επιθυμούσαν να παραμείνουν στην πόλη να πληρώνουν το φόρο της τζιζίγια (τον αντίστοιχο δηλαδή φόρο που πλήρωναν όσοι δεν ήταν μουσουλμάνοι, αλλά ζούσαν στην επικράτεια του Ισλάμ), ενώ αντίθετα όσοι από αυτούς επέλεγαν να ασπαστούν το Χριστιανισμό απαλλάχτηκαν από το φόρο αυτό και είχαν το δικαίωμα να παραμείνουν κύριοι ολόκληρων των περιουσιών τους⁵⁸. Αρκετοί επέλεξαν να παραμείνουν, πληρώνοντας τον ειδικό φόρο, μερικοί να αλλάξουν τη θρησκεία τους, αλλά η πλειονότητα των κατοίκων επέλεξε να εγκαταλείψει την πόλη⁵⁹.

Σε αυτούς τους εκχριστιανισμούς αναφέρεται εκτενώς ο Abū al-Qāsim al-Tanwahi. Απόσπασμα της διήγησής του, παραθέτει στο έργο του ο Yaḳūt Al-Ḥamawī (1178-1229):

«Αναφέρει ο Abū al-Qāsim al-tanwahi: “Με πληροφορήσε μια ομάδα από αυτούς που εκτοπίστηκαν από αυτήν τη μεθοριακή περιοχή, ότι ο Νικηφόρος, όταν κατέκτησε την Ταρσό, έστησε έξω από την πόλη δύο λάβαρα και διαλαλούσε ένας κήρυκας του, ότι όποιος επιθυμούσε τη χώρα του φιλεύσπλαχνου βασιλιά, όποιος αγαπάει τη δικαιο-

⁵⁵. Κατά τον 10^ο αιώνα, πρέπει να θεωρείται δεδομένη η παρουσία ιερέων στο βυζαντινό στρατό, ενώ σύμφωνα με τη *Στρατηγικὴ Ἐκθεσιν*, ένα από τα καθήκοντα αυτών των ιερέων ήταν η τέλεση του Μυστηρίου της Θείας Κοινωνίας, μια ημέρα πριν τη μάχη, βλ. *Στρατηγικὴ Ἐκθεσις* 58: «καὶ τούτων οὕτως καλῶς τελουμένων, πρὸ μᾶς ἡμέρας δέον τοὺς ἱερεῖς ἀναμάκτους θυσίας ἐκτελέσαι, καὶ τῆς συνήθους ἀκολουθίας ἐκτελεσθείσης τῆς μεταλήψεως τῶν θεῶν καὶ ἀχράντων μυστηρίων τὸ πᾶν στράτευμα ἀξιῶσαι».

⁵⁶. *Kitāb al-Uyūn*, τ. 4, σ. 505:

"ثم أمر أن تطرح النار في الجامع."

⁵⁷. Ibn Al-Djāwzī, *al-Muntazam*, τ. 14, σ. 139:

"و أمر بهدم الجامع و كسر المنبر"

⁵⁸. Yaḳūt Al-Ḥamawī, *Mujam*, τ. 6, σ. 256:

"و أنه من أراد... تفرّ عليه نعمته."

⁵⁹. Yaḳūt Al-Ḥamawī, *Mujam*, τ. 6, σ. 256:

"فتنصر خلق... تفرّقوا فيها."

C. E. Bosworth, *The city of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbasid Times*, *Oriens* 33 (1992) 268-286, σ. 278-279 (στο εξής: C. E. Bosworth, *The city of Tarsus*).

οσύνη και την ισότητα, την ασφάλεια του πλούτου του, της οικογένειάς του, του εαυτού του και των παιδιών του, την ασφάλεια στους δρόμους, τους ορθούς νόμους, την ευεργετική συμπεριφορά και την προστασία των γυναικών και (ανέφερε) έναν αριθμό και άλλων όμορφων πραγμάτων, να πάει να σταθεί κάτω από αυτό το λάβαρο, για να επιστρέψει μαζί με τον βασιλιά στο Βυζάντιο, ενώ όποιος αρέσκειται στη μοιχεία και στην ομοφυλοφιλία, στην αδικία στους νόμους και στην εργασία, στην αλλαγή στους φόρους, στο σφετερισμό των κτημάτων και των περιουσιών και απαρίθμησε έναν αριθμό άλλων άσχημων πραγμάτων, να πάει κάτω από αυτό το λάβαρο, για να πάει στις περιοχές του Ισλάμ. Και μαζεύτηκε κάτω από το βυζαντινό λάβαρο μια ομάδα από τους μουσουλμάνους, μερικοί από τους οποίους εκχριστιανίστηκαν και μερικοί από τους οποίους ανέχθηκαν να παραμείνουν πληρώνοντας την τζιζίγια»⁶⁰.

Πάντως, πρέπει να προσθέσουμε την πληροφορία που μας παρέχει ο Ibn Al-Ibrī (1226-1286), σύμφωνα με την οποία τα παιδιά όλων των μουσουλμάνων που επέστρεψαν στην Ταρσό, ανεξάρτητα με το εάν οι γονείς τους επέλεξαν να κρατήσουν τη θρησκεία τους ή όχι, στη συνέχεια εκχριστιανίστηκαν όλα τους⁶¹. Παρότι δεν διευκρινίζεται, ωστόσο θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο, ότι ο εκχριστιανισμός των τέκνων τους τέθηκε ως όρος σε όσους επέλεξαν να παραμείνουν στην Ταρσό.

Οι συντριπτικές νίκες του Νικηφόρου, είχαν δημιουργήσει σε πολλούς την πεποίθηση, ότι ολόκληρη η περιοχή της Συρίας θα επιστρέψει στην επικράτεια των Βυζαντινών και πολλοί Άραβες έσπευσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Ο Ibn Ḥawkal αναφέρει το παράδειγμα της φυλής των Μπάνου Χαμπίμπ, τα μέλη της οποίας εκχρι-

⁶⁰. Yaḳūt Al-Ḥamawī, *Muḡam*, τ. 6, σ. 256:

" و حدث أبو القاسم التنوخي قال : أخبرني جماعة ممن جلا عن ذلك الثغر أن تقفورا لما فتح طرسوس نصب في ظاهرها علمين و نادى مناديه من أراد بلاد الملك الرحيم و أحب العدل و النصفة و الأمن على المال و الأهل و النفس و الولد و أمن السبل و صحة الأحكام و الإحسان في المعاملة و حفظ الفروج و كذا و كذا و وعد أشياء جميلة فلبصر تحت هذا العلم ليقتل مع الملك إلى بلاد الروم و من أراد الزنا و اللواط و الجور في الأحكام و الأعمال و أخذ الضرائب و تملك الضياع عليه و غصب الأموال و وعد أشياء من هذا النوع غير جميلة فليحصل تحت هذا العلم إلى بلاد الإسلام فصار تحت علم الروم خلق من المسلمين ممن تنصرو و ممن صبر على الجزية "

Επίσης βλ.: Ibn al-'Adim, *Zubdat* 84:

" و نصب رمحين جعل ... تحت الصليب ."

C. E. Bosworth, *The city of Tarsus* 279. – A. Al-Djanzārī, *thughūr* 47.

Γίνεται φανερό, πιστεύω, από το παραπάνω απόσπασμα ότι υπήρξαν προσπάθειες εκχριστιανισμού των Αράβων, αλλά απουσίαζε από αυτές το στοιχείο της βίας. Επομένως είναι αβάσιμοι οι ισχυρισμοί που συναντάμε στην αραβική βιβλιογραφία, για εξαναγκαστικούς εκχριστιανισμούς στην περίπτωση της Ταρσού, βλ. Ibrāhīm - Hassin - Ni'āin'a, *Χαρακτηριστικά* 228.

⁶¹. Ibn Al-Ibrī, *Ta'rikh* 6:

" غير أن اولادهم تنصروا جميعاً ."

στιανίστηκαν και προσχώρησαν ομαδικά στους Βυζαντινούς⁶². Γίνεται, έτσι, κατανοητό ότι οι εκχριστιανισμοί Αράβων την εποχή του Νικηφόρου, δεν είχαν όλοι το στοιχείο του εκβιασμού, όπως για ευνόητους λόγους παραδίδουν μερικοί Άραβες ιστορικοί. Τρεις αιώνες πριν, μεγάλο μέρος της ελίτ της Μέσης Ανατολής με ευκολία αλλαξοπίστησε, ώστε να διατηρήσει τα προνόμιά της και όλα δείχνουν ότι την εποχή του Νικηφόρου Φωκά, είχε ξεκινήσει μια παρόμοια διαδικασία.

Ο αγώνας των Αράβων εναντίον του Νικηφόρου ως αγώνας εναντίον των απίστων

Η μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων του Μεσαίωνα, μουσουλμάνοι ή χριστιανοί, δεν διατηρούσαν καμία αμφιβολία, ότι κύριος ρυθμιστής της έκβασης κάθε πολέμου δεν ήταν άλλος από τον Θεό. Οι νίκες ερμηνεύονταν ως απόδειξη της εύνοιας του Θεού και της ορθότητας της θρησκείας του νικητή, ενώ οι ήττες ως τιμωρία Του για την ηθική κατάπτωση των ηττημένων. Έτσι για παράδειγμα, ο ιστορικός Ibn Kathīr (περ. 1300-1373) αναφερόμενος στην αποτυχημένη πολιορκία της Ταρσού από τον Νικηφόρο το 963/353 δεν παραλείπει να παραθέσει και το εξής εδάφιο του Κορανίου⁶³(Σούρα 33): «Και έκανε ο Θεός τους άπιστους να επιστρέφουν με την αγανάκτησή τους, και δεν κέρδισαν κανένα όφελος. Και αρκεί ο Θεός για τους πιστούς που τους προφύλαξε από το κακό του πολέμου. Και ο Θεός είναι Πανίσχυρος, Ανίκητος»⁶⁴.

Έτσι για τους Άραβες, ο Νικηφόρος ήταν πάνω από όλα ένας άπιστος βασιλιάς που με τους πολέμους του απειλούσε την κοινότητα των πιστών (ούμα). Στην αντιμετώπισή του οι μουσουλμάνοι έβλεπαν το καθήκον τους για την *jihād*, για τον πόλεμο δηλαδή εναντίον των απίστων. Οι τεράστιες επιτυχίες του Νικηφόρου δημιούργησαν ένα μεγάλο ρεύμα στο εσωτερικό του ισλαμικού κόσμου, το οποίο πίεζε τους ηγέτες του να αναλάβουν το ρόλο τους, ως υπερασπιστές της θρησκείας και τιμωροί των απίστων. Για παράδειγμα, στη μάχη της Σικελίας ανάμεσα στον Μανουήλ Φωκά και στον εμίρη της Σικελίας Αχμαντ, ο τελευταίος καλούσε τους πολεμιστές του στη μάχη εναντίον

⁶² Ibn Hawqal, *Kitāb Sūrat al-ard*, έκδ. Dār Maktaba al-Ḥayāt, Βηρυτός 1992, σ. 199. – M. A. Shaban, *Ισλαμική Ιστορία. Μια νέα ερμηνεία*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, τ. 1-2, Αθήνα 2006, τ. 2, σ. 339-340.

⁶³ Ibn Kathīr, *al- Bīdāya*, τ. 15, σ. 265-266:

" كما قال الله تعالى ... على بلاد كآها "

⁶⁴ *To Iερό Κοράνιο*, 623-3.

των απίστων⁶⁵, ενώ ο ιεροκήρυκας Ibn Nubāta, κατά την προέλαση του Νικηφόρου στην Ανατολή, δεν έπαυε να καλεί τους μουσουλμάνους να αγωνιστούν εναντίον του βασιλιά των Βυζαντινών που έσπερνε την καταστροφή⁶⁶. Σε μια άλλη περίπτωση, όταν ο Sayf al-Dawla το 962/351 είχε αποφασίσει να αφήσει τους κατοίκους του Χαλεπιού, ώστε να πάει να βρει το στρατό του, οι κάτοικοι της πόλης τού πρότειναν την άμεση αντιμετώπιση των Βυζαντινών, λέγοντάς του: «Μη μας στερείς Εμίρη (την ευκαιρία) για Jihād. Ανάμεσά μας βρίσκονται άνθρωποι, που δεν είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στις επιδρομές στο βυζαντινό κράτος και τώρα η απόσταση αυτή (μειώθηκε), αφού οι Βυζαντινοί ήρθαν κοντά μας»⁶⁷.

Χαρακτηριστικό υπήρξε το γεγονός, ότι μετά την κατάληψη του Χαλεπιού από τους Βυζαντινούς, οι μουσουλμάνοι ζήτησαν από το χαλίφη al-Muṭṭā να ηγηθεί προσωπικά μιας εκστρατείας, ώστε να εκδικηθεί τα έγκροπα των Βυζαντινών στο Χαλέπι⁶⁸. Δεν θα πρέπει να θεωρήσει κάποιος, ότι οι Άραβες δεν είχαν επίγνωση της αδυναμίας του al-Muṭṭā, αλλά η πρόσκληση αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί με βάση την ιδιότητα του χαλίφη, ως αρχηγού όλων των πιστών. Ουσιαστικά οι μουσουλμάνοι ζητούσαν από το χαλίφη να κηρύξει τον ιερό πόλεμο στους Βυζαντινούς.

Η έμφαση που δινόταν στο θρησκευτικό στοιχείο στις πολεμικές αναμετρήσεις Αράβων και Βυζαντινών της εποχής, γίνεται φανερή και από τους χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στους ηγέτες της αντίπαλης πλευράς από τους ιστορικούς της εποχής. Ειδικά στην περίπτωση του Νικηφόρου Φωκά, στις περισσότερες ισλαμικές πηγές, η αναφορά του ονόματός του συνοδεύεται με κάποια κατάρα. Αναφέρει για παράδειγμα ο Ibn Zāfir (1171-1216): «Και κυριάρχησε στα thughūr ο Νικηφόρος, γιος του Φωκά, ο Θεός να τον καταριέται, και προκάλεσε στους κατοίκους τους μεγάλα βάσανα»⁶⁹.

⁶⁵. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, σ. 285:

"و حَرَضَهُمْ عَلَى قِتَالِ الْكُفَّارِ."

⁶⁶. N. M. El Cheikh, *Byzantium* 170. - A. M. H. Shboul, *Byzantium and the Arabs: The Image of the Byzantines as mirrored in Arabic Literature*, στο M. Bonner (εκδ.), *Arab-Byzantine relations in early Islamic times*, Aldershot 2004, σ. 235-260, κυρίως 247.

⁶⁷. Ibn al-'Adīm, *Zubdat* 78:

"لَا تَحْرَمْنَا أَيُّهَا الْأَمِيرُ ، الْجِهَادَ ، وَ قَدْ كَانَ فِينَا مَنْ يَعْجِزُ عَنِ الْمَسِيرِ إِلَى بِلَادِ الرُّومِ لِلْغَزْوِ وَ قَدْ قَرَّبَتْ عَلَيْنَا الْمَسَافَةَ."

⁶⁸. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm al-Zahira fī Mulūk Miṣr wa 'l-Qāhira*, έκδ. Dār al-Kutub al-Miṣriyya, Κάιρο 1933, τ. 3, σ. 335 (στο εξής: Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*):

"و فِيهَا اجْتَمَعَ أَهْلُ بَغْدَادٍ ... بَشَّرَ أَهْلَ حَلَبٍ."

⁶⁹. Ibn Zāfir, *Akhbār al-Duwal al-munkaṭiā*, έκδ. 'Aṣām Hazīmah - Muḥammad Muḥāfaẓa - Muḥammad Ṭānī κ.ά., Τριμπιντ 1999, τ. 1, σ. 77:

"وَ اسْتَوْلَى الدَّمِشْقَ تَقْفُورَ بِنِ قَفَاسَ لَعَنَهُ اللهُ عَلَى الثَّغُورِ وَ سَامَ أَهْلِهَا سَوْءَ الْعَذَابِ."

Περισσότερο, όμως, από παντού η προσπάθεια των Αράβων να προσδώσουν στον αγώνα τους εναντίον του Νικηφόρου κάποια θρησκευτική χροιά διαφαίνεται σε ένα ποίημα, τη δημιουργία του οποίου την απέδωσαν στον ίδιο τον Νικηφόρο, καθώς και στις δύο έμμετρες απαντήσεις στο ποίημα αυτό. Το συγκεκριμένο ποίημα⁷⁰, σύμφωνα με τους Άραβες ιστορικούς, συνέθεσαν αποστάτες του Ισλάμ, που βρίσκονταν στην αυλή του Νικηφόρου, ο οποίος φρόντισε, αφού το ακούσει να το εγκρίνει⁷¹. Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για δημιουργήματα κάποιων μουσουλμάνων, οι οποίοι με τη διάδοσή του προσπάθησαν να αφυπνίσουν τους ομόθρησκους τους μπροστά στον κίνδυνο του Νικηφόρου. Αν κάτι δημιουργεί αμφιβολίες για τη γνησιότητα του ποιήματος, τούτο είναι η φρασεολογία⁷². Θεωρώ, ότι δύσκολα ένας Βυζαντινός αυτοκράτορας απευθυνόμενος σε μουσουλμάνους –οι οποίοι κατηγορούσαν τους Βυζαντινούς, ότι η προσκύνηση του Σταυρού αποτελεί ειδωλολατρική πράξη– θα χαρακτήριζε το χριστιανισμό ως «θρησκεία του Σταυρού»⁷³ και ακόμη πιο δύσκολα, ότι ένας οποιοσδήποτε Βυζαντινός θα ερμήνευε τις νίκες του Νικηφόρου εναντίον των Αράβων, ως αποτέλεσμα της ηθικής παρακμής των μουσουλμάνων⁷⁴ και της απομάκρυνσής τους από τα ιδεώδη του Ισλάμ, μετά το θάνατο του Μωάμεθ⁷⁵. Ωστόσο, θα πρέπει να τοποθετήσουμε τη σύν-

⁷⁰. Μετάφραση του ποιήματος στην ελληνική, στο G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 490-494. Ωστόσο η δική μας μετάφραση διαφέρει ελαφρά από την παραπάνω.

⁷¹. Ibn Kathīr, *al- Bidāya*, τ. 15, σ. 289:

"نظمها له بعض كتابه ممن كان قد خذله الله و أنذله و ختم على سمعه و قلبه."

⁷². Τη γνησιότητα του ποιήματος αμφισβητεί και ο Dölger, ο οποίος κρίνει ότι το περιεχόμενο του κειμένου δεν συμβαδίζει με τη σοβαρότητα του Νικηφόρου, βλ. Α. Κόλια-Δεμιτζάκη, *Ιερός πόλεμος* 268. Αντίθετα ο Schlumberger αποδέχεται τη γνησιότητα της επιστολής, βλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 489.

⁷³. Ibn Kathīr, *al- Bidāya*, τ. 15, σ. 295:

"و أنشر دين الصليب نشر العمائم."

Kaṣīda al- iberātūr Niḳfūr Fūḳās fī hijā' al -Islām wa al-muslimīn, έκδ. Ṣalāḥ al-Dīn al-Munajjid, Βηρυτός 1982, σ. 22 (στο εξής: *Kaṣīda al- iberātūr Niḳfūr*):

"و أنشرُ ديناً للصليب بصرامي."

Eine Poetische Polemik zwischen Byzanz und Bagdad im X. Jahrhundert, έκδ. G. E. von Grunebaum, στο D. S. Wilson (εκδ.), *Islam and Medieval Hellenism: Social and Cultural Perspectives*, London 1976, σ. 49 (στο εξής: *Poetische Polemik*):

"و أنشر دين الصليب نشر المعالم."

⁷⁴. Ibn Kathīr, *al- Bidāya*, τ. 15, σ. 295:

"قضااتكم باعوا القضاء بدينهم."

Kaṣīda al- iberātūr Niḳfūr 22:

"قضااتكم باعوا القضاء بدينهم."

⁷⁵. *Kaṣīda al- iberātūr Niḳfūr* 22:

"تناولتم أصحابه بعد موته."

Ibn Kathīr, *al- Bidāya*, τ. 15, σ. 295:

"تناولتم أصحابه بعد موته."

θεση του ποιήματος –από τον Νικηφόρο ή όχι– πριν το 968, αφού γίνεται λόγος για τον Kafūr στο ποίημα (ο οποίος πέθανε το 968/357) και η Αντιόχεια δεν είχε κατακτηθεί ακόμη.

Έχουμε λοιπόν ένα ποίημα, μέσω του οποίου οι μουσουλμάνοι βάζουν συγκεκριμένα λόγια στο στόμα του αυτοκράτορα, κάτι που το καθιστά πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της εικόνας του Νικηφόρου στον αραβικό κόσμο. Στο πρώτο μέρος του ποιήματος ο Νικηφόρος απαριθμεί μία-μία όλες τις περιοχές, τις οποίες ο ίδιος κατέκτησε. Για παράδειγμα αναφέρει για την Άγν Zarba: «Εκεί κατακτήσαμε την Άγν Zarba με τη βία/ και αφανίσαμε κάθε τύραννο και κάθε άδικο»⁷⁶. Αναφέρονται πολλές άλλες περιοχές μεταξύ των οποίων η Κρήτη, το Χαλέπι και η Ταρσός. Στη συνέχεια ο Νικηφόρος απειλεί να κατακτήσει όλες τις υπόλοιπες περιοχές, που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Αράβων. Αναφέρονται η Αίγυπτος, η Αντιόχεια, η Δαμασκός, η Ιερουσαλήμ ακόμη και η ίδια η Βαγδάτη. Αυτό, όμως, που θα τραβούσε το ενδιαφέρον των μουσουλμάνων αναγνωστών, ήταν οι απειλές για την κατάκτηση της Μέκκας και της Μεδίνας⁷⁷. Και το αντιισλαμικό⁷⁸ και σταυροφορικό πνεύμα που διέπει το ποίημα⁷⁹ γίνεται

Poetische Polemik 50:

" و جزع أولاد له بعد موته / يقتل و أسر و أنتهاك المحارم "

N. F. Hermes, *The Byzantines in Medieval Arabic Poetry: Abu Firas' "Al-Rumiyyat" and the Poetic Responses of al-Qaffal and Ibn Hazm to Nicephore Phocas' "Al-Qasida al-Arminiyya al-Mal'una"* (The Armenian Cursed Ode), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009) 35-61, σ. 53 (στο εξής: N. F. Hermes, Byzantines).

⁷⁶ Ibn Kathīr, *al-Bīdāya*, τ. 15, σ. 292:

" هناك فتحنا عين زربة عنوة / نعم. و أبنا كل طاغ و ظالم "

Kaṣīda al-ibarātūr Niḳfūr 14:

" هناك فتحنا عين زربة عنوة / بهم . و أبنا كل طاغ و ظالم "

Poetische Polemik 48:

" هناك فتحنا عين زربة عنوة / بهم فأبنا كل طاغ و ظالم "

⁷⁷ Ibn Kathīr, *al-Bīdāya*, τ. 15, σ. 294:

" و أسرع منها نحو مكة سائرا / أجز جيوشا كالليالي السواجم "

Kaṣīda al-ibarātūr Niḳfūr 20:

" و أخرج منها نحو مكة مسرعا / أجز جيوشا كالليالي السواجم "

Poetische Polemik 49:

" و أسرع منها نحو مكة سائرا / أجز جيوشا كالليالي السواجم "

Ibrāhīm - Hassin - Ni'āin'a, *Χαρακτηριστικά* 227. - N. M. El Cheikh, *Byzantium* 173.

⁷⁸ Για την εικόνα της ισλαμικής θρησκείας στη βυζαντινή γραμματεία, βλ. J. Meyendorff, *Byzantine views of Islam*, *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964) 113-132. Δεν θα πρέπει, πάντως, να θεωρήσουμε ότι ο βυζαντινός «αντί-ισλαμισμός» ήταν ταυτόσημος με την ιδεολογία που αναπτύχθηκε στη Δύση, τον επόμενο αιώνα, κατά τη διάρκεια της σταυροφορικής κίνησης. Οι Βυζαντινοί, που για αιώνες γειτνίασαν με τους Άραβες, παρά την όποια αντιπάθεια έτρεφαν για τη θρησκεία του Ισλάμ, εκτιμούσαν τον πολιτισμό τους, όσο και τη θέση τους στο διεθνές σκηνικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη διαφορά αυτή, στις αντιλήψεις Δυτικών και Βυζαντινών, αποτελεί ένα περι-

ακόμη πιο φανερό με την υπόσχεση: «Θα κατακτήσω όλη τη γη του Θεού, ανατολικά και δυτικά και θα διαδώσω τη θρησκεία του Σταυρού με την αποφασιστικότητά μου»⁸⁰. Το ποίημα κλείνει με μια εικόνα σύγκρισης μεταξύ του Ιησού Χριστού και του Μωάμεθ: «Ο Ιησούς ανύψωσε το θρόνο Του πάνω από τους ουρανούς/ και την ημέρα της κρίσης θα θριαμβεύσει όποιος είναι υποταγμένος σε Αυτόν / ενώ ο κύριός σας βρίσκεται στο χώμα αφανισμένος από την υγρασία»⁸¹.

Γίνεται φανερό, ότι αν και οι σύγχρονοι επιστήμονες διστάζουν να αποδώσουν στους πολέμους του Νικηφόρου το χαρακτήρα ενός ιερού πολέμου, οι ίδιοι οι Άραβες δεν διατηρούσαν καμία αμφιβολία, ότι τα κίνητρα του Νικηφόρου ήταν κατά κύριο λόγο σταυροφορικά. Και οι ίδιοι οι Άραβες τοποθέτησαν τους αγώνες αυτούς στο ίδιο πλαίσιο. Στα δύο ποιήματα-απαντήσεις στο ποίημα του Νικηφόρου, του al-Ḳaffāl (904-977)⁸² και του Ανδαλουσιανού⁸³ Ibn Ḥazam (πεθ. 1064), παρότι δεν λείπουν οι αναφορές στις προηγούμενες νίκες των Αράβων εναντίον των Βυζαντινών⁸⁴, οι απειλές για μελλοντικές αραβικές κατακτήσεις, όπως για την κατάκτηση της ίδιας της Κωνσταντινούπολης⁸⁵ και η υπενθύμιση ότι οι επιτυχίες των Βυζαντινών οφεί-

στατικό, που υπήρξε και η αφορμή για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς της Δ΄ Σταυροφορίας, όταν και οι Βυζαντινοί έσπευσαν να βοηθήσουν τους μουσουλμάνους εναντίον των Σταυροφόρων, οι οποίοι είχαν επιτεθεί στο τέμενος της Βασιλεύουσας, με σκοπό να το καταστρέψουν.

⁷⁹. N. F. Hermes, *Byzantines* 53.

⁸⁰. Ibn Kathīr, *al-Bidāya*, τ. 15, σ. 295:

"سأفتح أرض الله شرقاً و مغرباً / و أنشر دين الصلْب نشر العمائم"

Ḳaṣīda al-ibarātūr Niḳfūr 22:

"سأفتح أرض الله شرقاً و مغرباً / و أنشر ديناً للصليب بصارمي"

Poetische Polemik 49:

"سأفتح أرض الشرق طراً مغرباً / و أنشر دين الصليب نشر المعالم"

⁸¹. *Ḳaṣīda al-ibarātūr Niḳfūr* 22:

"فيعسى علا فوق السموات عرشه / يفوز الذي والاه يوم التخاصم / و صاحبكم بالترب أودى به الثرى"

Το ίδιο στο Poetische Polemik 50.

⁸². Μετάφραση του ποιήματος του al-Ḳaffāl στο G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 496-501. Η απουσία οποιασδήποτε σχετικής μνείας στις αραβικές πηγές μας επιτρέπει να σταθούμε επιφυλακτικοί στον ισχυρισμό του Schlumberger, ότι το έργο της σύνθεσης του ποιήματος ανατέθηκε στον al-Ḳaffāl από τον ίδιο τον Αββασίδα χαλίφη, βλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 495.

⁸³. Το γεγονός ότι κάποιος Άραβας της Ισπανίας γνώριζε για την επιστολή του Νικηφόρου και θεώρησε επιβεβλημένο να απαντήσει σε αυτήν αποδεικνύει, εκτός από τη μεγάλη διάδοσή της στον ισλαμικό κόσμο, και τη μεγάλη επιτυχία της ως προπαγανδιστικό μέσο. Ο Ibn Kathīr στο έργο του παραθέτει μόνο το ποίημα του Ibn Ḥazam, ενώ δείχνει να αγνοεί την ύπαρξη του ποιήματος του Al-Ḳaffāl, βλ. N. F. Hermes, *Byzantines* 52.

⁸⁴. N. M. El Cheikh, *Byzantium* 175.

⁸⁵. Ibn Ḥazam: «Θα κατακτήσουμε την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της».

λονταν μοναχά στην αδυναμία των ηγετών του ισλαμικού κόσμου να αντιδράσουν, το μεγαλύτερό τους υλικό αφορά τη θρησκευτική αντιπαράθεση των δύο εμπόλεμων⁸⁶. Εμπεριέχονται όλα τα επιχειρήματα της ισλαμικής πολεμικής εναντίον του χριστιανισμού: οι αυτοαποκαλούμενοι χριστιανοί δεν είναι πραγματικοί οπαδοί του Χριστού αλλά εταιριαστές⁸⁷-τριαδιστές⁸⁸, η λατρεία ενός δημιουργημένου ανθρώπου,

Ibn Kathīr, *al- Bidāya*, τ. 15, σ. 302:

"سفتح قسطنطينية و ذواتها "

Ḳaṣīda al- ibarātūr Nikfūr 53:

"سفتح قسطنطينية و ذواتها "

⁸⁶. N. M. El Cheikh, *Byzantium* 176-177. – N. F. Hermes, *Byzantines* 56.

⁸⁷. Εταιριαστές αποκαλούσαν οι μουσουλμάνοι τους χριστιανούς, ειδικά κατά αυτούς η πίστη στον Τριαδικό Θεό δεν συμβαδίζει με τον αυστηρό μονοθεϊσμό. Οι Βυζαντινοί από πολύ νωρίς είχαν επίγνωση της ισλαμικής πολεμικής στο χριστιανισμό και στα βασικά επιχειρήματά της. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός στο έργο του *Περί Αιρέσεων* αναφέρει τους ισχυρισμούς των μουσουλμάνων και συγχρόνως κατηγορεί, με τη σειρά του, τους μουσουλμάνους ως «τεμαχιστές του Θεού», αφού μη δεχόμενοι ότι ο Υιός, ο Λόγος και το Πνεύμα είναι αχώριστα από τη φύση Του, καταλήγουν να λατρεύουν έναν Θεό παράδοξο και άψυχο, βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Περί Αιρέσεων*, PG 94, col. 768: «Καλοῦσι δὲ ἡμᾶς Ἐταιριαστὰς...ἡμεῖς δὲ Κόπτας ὑμᾶς προσαγορεύομεν τοῦ Θεοῦ». Στη συνέχεια ο Δαμασκηνός σπεύδει να απαντήσει και στους ισχυρισμούς των μουσουλμάνων ότι η προσκύνηση του Σταυρού αποτελεί πράξη ειδωλολατρική, με την υπενθύμιση ότι αυτοί που προσκυνούν μια πέτρα στη Χαβαθάν (Καάμπα) δεν έχουν το δικαίωμα να κατηγορούν την προσκύνηση του θαυματουργού συμβόλου του Σταυρού, βλ. Δαμασκηνός, *Περί Αιρέσεων*, 769: «Πῶς οὖν ὑμεῖς λίθῳ προστρέβεσθε κατὰ τὴν Χαβαθάν...καὶ μέχρι νῦν ἐγγλυφίδος ἀποσκίασμα τοῖς ἀκριβῶς κατανοοῦσι φαίνεται».

⁸⁸. Al-Ḳaffāl: «Και αυτοαποκαλείται (ο Νικηφόρος) Αγνός ενώ είναι ο τόσο μιαιρός εταιριαστής / όσο και τα μέσα στη βρώμα ρούχα του». Βλ. *Ḳaṣīda al- ibarātūr Nikfūr* 28:

"تسمى بظهر و هو أنجس مشرك / مننسة أثوابه بالمداسم "

Al-Ḳaffāl: «Και δεν είναι χριστιανός αλλά ένας αμαθέστατος τριαδιστής». Βλ. *Ḳaṣīda al- ibarātūr Nikfūr* 28:

"و ليس مسيحياً جهولاً مثلنا "

Poetische Polemik 50.

Σχετικά με την προσβολή του Al-Ḳaffāl για τα βρώμικα ρούχα του Νικηφόρου αξίζει να σημειώσουμε ότι την ίδια κατηγορία συναντάμε και στο *De legatione* του Λιουτπράνδου, βλ. Λιουτπράνδος, *De legatione Constantinopolitana*, στο *Liutprandi Episcopi Cremonensis, Opera omnia*, έκδ. E. Dümmler, [Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, 41] Hannoverae 1877, σ. 139: «*ipsa foetido et pallido ornamento indutum*». Ίσως εδώ να μην έχουμε να κάνουμε απλά με συκοφαντίες των δύο εχθρών του αυτοκράτορα. Πιθανόν ο Νικηφόρος Φωκάς, όντας γνωστή η εκτίμησή του στον ασκητικό βίο, να θεωρούσε ως ένδειξη πνευματικότητας την αδιαφορία του για την εξωτερική του εμφάνιση. Τέλος, αντίθετα με την τάση της χριστιανικής θεολογίας για την περιφρόνηση των εγκοσμίων πραγμάτων, και ακολούθως και της οποιασδήποτε μέριμνας για τον καλλωπισμό, στο Ισλάμ είναι περίφημος ο λόγος του Μωάμεθ ότι «η καθαριότητα είναι η μισή πίστη». Σχετικά με τη δεύτερη επίσκεψη

όπως ο Ιησούς, δεν συμβαδίζει με το μονοθεϊσμό⁸⁹, καθώς επίσης και η προσκύνηση του Σταυρού⁹⁰, και το ιερό βιβλίο της θρησκείας τους –το Ευαγγέλιο– έχει παραποιηθεί⁹¹.

Συνυφασμένη με τη θρησκευτική προπαγάνδα των Αράβων εναντίον του Νικηφόρου, μπορεί να θεωρηθεί και η διήγηση αρκετών ιστορικών του ισλαμικού κόσμου, σύμφωνα με την οποία ο Νικηφόρος ήταν γιος ενός μουσουλμάνου Άραβα από την Ταρσό⁹², ονόματι Ιμπν Φωκάς, που είχε εκχριστιανιστεί και είχε καταφύγει στο Βυζάντιο⁹³. Πιστεύω, ότι θα μπορούσαμε να συνδέσουμε το μύθευμα αυτό με μια προσπάθεια των Αράβων λογίων να οικειοποιηθούν κάθε άνδρα, που αυτοί θεωρούσαν σημαντικό. Για παράδειγμα ο Ζωροάστρης, ο προφήτης του προ-ισλαμικού Ιράν, ήταν σύμφωνα με τους Άραβες ιστορικούς από την Παλαιστίνη και υπήρξε μάλιστα μαθητής του προφήτη Ιερεμία, τιμωρήθηκε όμως από το Θεό με λέπρα όταν άρχισε να κηρύττει αιρετικά⁹⁴.

Συμπερασματικά θα πρέπει να σημειωθεί η ένταση της χρησιμοποίησης του θρησκευτικού φανατισμού και από τις δύο εμπόλεμες

του Λιουτπράνδου στην Κωνσταντινούπολη, βλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς* 688-764.

⁸⁹ Ibn Ḥazam: «Λατρεύεις ένα δημιουργημένο ον που λάτρευε κάποιον άλλον», βλ. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya*, τ. 15, σ. 302:

"يدين المخلوق بدين عباده"

Ḥaṣida al- ʿibarātūr Niḡfūr 53:

"تدين المخلوق بدين لغيره"

⁹⁰ Ibn Ḥazam: «Προσκυνάς ένα σταυρό που δεν είναι παρά ένα κομμάτι ξύλο», βλ. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya*, τ. 15, σ. 303:

"و عود صليب ما تزالون سجدًا"

Ḥaṣida al- ʿibarātūr Niḡfūr 54:

"و عود صليب ما تزالون سجدًا"

⁹¹ Ibn Ḥazam: «Τα ευαγγέλια σας είναι δημιουργημένα, γεμάτα ψεύδη», βλ. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya*, τ. 15, σ. 302:

"أنجيلكم مصنوعة بتكائب"

Ḥaṣida al- ʿibarātūr Niḡfūr 54:

"أنجيلكم مصنوعة قد تشابهت"

⁹² Σχετικά με την εθνική καταγωγή του Νικηφόρου Φωκά, στο παρελθόν ήταν διαδομένη η άποψη, σύμφωνα με την οποία, ο Νικηφόρος ήταν Αρμένιος. Ωστόσο σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι Φωκάδες ήταν ελληνόφωνοι της Καππαδοκίας, οι οποίοι εξαρμενίστηκαν μέσω γαμήλιων συμμαχιών, βλ. P. Charanis, *The Armenians* 37-39. – A. E. Redgate, *Οι Αρμένιοι* 354.

⁹³ Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, σ. 320. – Nuwayrī, *Nihāyat*, τ. 23, σ. 199. – Ibn Khaldūn, *Ta rīkh*, τ. 1-8, Βηρυτός 2000, τ. 4, σ. 314. – Ibn Tagh̄rī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, σ. 56. – N. M. El Cheikh, *Byzantium* 168.

⁹⁴ Ṭabarī, *Ta rīkh al-umam wa al-mulūk*, τ. 1-10, έκδ. Dār Iḥiāʾ al-turāth al-ʿarabī, Βηρυτός 2008, τ. 1, σ. 349:

"و في زمان بثناسب ظهر زرادش الذي تزعم المجوس أنه نبئهم ... بهم دين المجوسية"

πλευρές των βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων την εποχή του Νικηφόρου Φωκά. Ίσως, λοιπόν, στα επιχειρήματα των Κοιβάβα και Κόλια-Δερμιτζάκη για την ύπαρξη του βυζαντινού ιερού πολέμου θα πρέπει να τονιστεί ότι ακριβώς ως τέτοιους αντιλαμβάνονταν τους πολέμους του Νικηφόρου και η αραβική κοινωνία από την Ανδαλουσία έως το Ιράκ.

The religious factor in the wars of Nikephoros II Phokas

The purpose of this article is to study whether the conflicts between Byzantines and Arabs at the time of Nikephoros II Phokas (963-969) can be determined and considered as a part of the Byzantine holy war. More specifically, this article will examine all information – evidences of the Byzantine and Arab sources – revealing the strong presence of the religious fanaticism contained in these conflicts.

By studying these information we are able to draw the following conclusions:

a) The reports of the Byzantine sources which refer to the use of the strong religious element in the army of Nikephoros, are being completed by the Arabic sources according to which, his motivation for the war against the Arabs was his desire to conquer the Holy Land, and his will to avenge the atrocities that Christians were incurred in the Arab territories.

b) The “Crusader” wars of Nikephoros, according to Arabic sources, were marked by the destruction of the mosques in every Arabic city that fell into Byzantine hands.

c) The policy of Nikephoros was fully aligned with the background of the crusader wars, since in all conquered territories it was favored the Christianization of the Arab population.

d) As an answer to the holy war of Nikephoros, Arabs saw the urgent need for taking up the jihad against the Byzantines. Furthermore, the dissemination of a poem – the composition of which is attributed to the Emperor himself – as well as, two verse Arab responses to it, have been used for the waking up of the Arab world in front of the threat of Nikephoros Phokas. In all three poems it is obvious that the Arabs considered the wars of Nikephoros Phokas against them as real crusades.